

गुरु धनवज्र वज्राचार्य प्रति श्रद्धाञ्जलीको रूपमा उहाँकै
“मल्लकालको ऐतिहासिक सामग्री: धरःपौ”

चुन्दा वज्राचार्य

स्व. गुरु धनवज्र वज्राचार्यलाई वि.सं. २०४० मा भेट्ने अवसर प्राप्त भएको थियो। नेपालभाषा विषयको पनि विद्यार्थी भएको नाताले उहाँले मलाई मध्यकालको इतिहासका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अध्ययन अनुसन्धान गर्नतर्फ आकर्षित गर्नु भएको थियो। ताडपत्र, नीलपत्र, अभिलेख, ध्यासफू आदि जस्ता त्यसबेलाका प्रचलित ऐतिहासिक सामग्रीहरूको अध्ययन गराउनुको सट्टा त्यसताकासम्म एक दुई जना इतिहासकारहरूले मात्र महत्त्व दिएका तर अझै राम्रोसित अध्ययन अनुसन्धान नगरिएका ऐतिहासिक सामग्री “धरःपौ” को अध्ययन गर्न लगाउनु भयो। आफ्नै निर्देशनमा आज भन्दा २६-२७ वर्ष अघि उहाँलेनै धरःपौ को आधारमा नै श्री ५ वीरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवको शुभ विवाहोत्सवको उपलक्ष्यमा गोरखापत्रको विशेषाङ्कमा “साहित्य, संगीत र कलाको अभिवृद्धिमा राजकीय विवाहोत्सवको प्रभाव” शिर्षकमा लेख लेख्नु भएको थियो। (गोरखापत्र: २०२६:१६ फाल्गुण) उहाँको निर्देशनमानै मैले नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा दुई तीन वर्ष लगाएर सो खोजें र ल.नं. २२५५ चौथो नम्बरमा उक्त धरःपौ फेला पारें। अभिलेखालयमानै केही दिन अध्ययन गरी सकेपछि मेरो ध्यान धरःपौ अध्ययनतिर लागेको बज्राले गुरु धनवज्रचार्यले तत्कालीन नेपाल तथा एशियाली अनुसन्धान केन्द्रका कार्यकारी निर्देशक प्रो. माधवराज पाण्डेज्यू समक्ष केन्द्रद्वारा नै परियोजना सन्चालन गरी अध्ययन गराउने राय व्यक्त गर्नु भयो र एक वर्षपछि परियोजना सन्चालन गर्ने स्वीकृति पनि दिलाउनु भयो। सो अनुसार उक्त धरःपौलाई देवनागरीमा सम्पादन गर्नुको साथै आर्थिक, सामाजिक, भाषिक, धार्मिक, ऐतिहासिक पक्षले विश्लेषण गरी केन्द्रमा बुझाएको थिएँ। पछि निर्देशकहरूको पटक पटक नयाँ आउने जाने क्रमले गर्दा मध्यकालीन इतिहासमा प्रकाश पार्ने यस ग्रन्थको प्रकाशन तर्फ कसैको ध्यान गएन। फलस्वरूप उक्त ग्रन्थको यति धेरै ऐतिहासिक महत्त्व हुँदा हुँदै पनि हालसम्म अप्रकाशित रह्यो।

नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रद्वारा सन्चालित नेपालको वृहत् राष्ट्रिय इतिहास निर्माण कार्यमा मैले “मध्यकालीन ऐतिहासिक सामग्री संकलन” परियोजना सन्चालन गरेकी थिएँ। सो क्रममा राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित मध्यकालीन ऐतिहासिक सामग्रीको रूपमा रहेका धरःपौ मध्ये “जिंतामित्र मल्लको पालाका धरःपौ”, “भूपतीन्द्र मल्लले भ्रमण

गरेको घरःपौ," "भूपतीन्द्र मल्लले वनेपामा क्वाठ निर्माण गरेको घरःपौ," रणजीत मल्लको विवाहका घरःपौ" भक्तपुरको न्यातपोल देवल निर्माण गरेको घरःपौ आदि सम्पादन गरी ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, भाषिक पक्षले विश्लेषण गरेकी थिएँ। ती घरःपौहरू देखेर स्व. धनवज्र वज्राचार्य धेरै प्रभावित हुनु भएको थियो।

इतिहास निर्माणमा घरःपौ को महत्त्व वारे जानकारी दिन आज भन्दा ११ वर्ष अगाडि (वि.सं. २०४१ सालमा) राष्ट्रिय अभिलेखालयमा प्राप्त भएका ल.नं. २२५५ चौथोको "घरःपौ" ग्रन्थवारे एउटा लेख लेख्न मलाई गुरु धनवज्र वज्राचार्यले भन्नु भएको थियो। त्यसैवेला 'घरःपौ' मा उल्लेख भएका मुख्य मुख्य कुराहरू समावेश गरेर एउटा सानो लेख लेखेर दिएकी थिएँ। उक्त लेख उहाँले हेरेर नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रको उहाँकै कार्यालय कोठामा राख्नु भएको थियो। पछि उक्त लेख पत्रिकामा छाप्नको लागि निकाल्दा सो लेखको पाण्डुलिपि विचैमा मुसाले खाई दिएको थियो। उक्त मुसाले खाएको पाण्डुलिपि उहाँले देखाएर भन्नु भयो "घरःपौ सम्बन्धी ऐतिहासिक महत्त्व बारे जनसमक्ष प्रकाश पारौं भनेको त मुसाले खाइदिएछ। नानीलाई नराम्रो लाग्यो होला" भन्दै वडो अपठ्यारो मानेर फिर्ता गर्नु भयो। पुनः लेखेर ल्याउनु भन्न समेत उहाँले अपठ्यारो मान्नु भयो। मुसाले खाएको उक्त पाण्डुलिपि उहाँले दिनु भएकै अवस्थामा मसँगै जस्ताको त्यस्तै छ। आज त्यहि लेख ११ वर्ष पछि उहाँकै सम्भनामा उहाँलाई नै श्रद्धांजलिको रूपमा चढाउँदै छु। मुसाले खाएका खाली ठाउँहरूमा सकेसम्म सम्भेर सोही मिलानको सामग्री राख्ने कोशीस गरेकी छु।

भूमिका

मल्लकालको इतिहासका श्रोतहरूमा अभिलेख, ताडपत्र, ताम्रपत्र, नीलपत्र, ट्यासफूजस्ता हस्तलिखित ग्रन्थहरू आदि प्रमुख छन्। ती बाहेक अन्य महत्त्वपूर्ण, प्रमाणिक र सामग्री घरःपौ हुन्। विशेष गरेर सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, साँस्कृतिक इतिहास तयार पार्ने काममा तात्कालिक 'घरःपौ' को ठूलो महत्त्व छ।

"घरःपौ" लेख्ने परम्परा विशेष गरेर नेपाल उपत्यका भित्रका साँस्कृतिक परम्परा पछि सम्म कायमै रहोस भन्ने धारणाले भएको हो। दरवार भित्र सम्पन्न हुने विवाह, व्रतवन्द्य, चूडाकर्म, अन्नप्राशन, जन्मोत्सव, दीक्षा, विभिन्न जात्रा चाडपर्व र उत्सवहरू देवीदेवताहरूको मन्दिर निर्माण, क्वाठ निर्माण, देवीदेवताहरूको पूजा, यज्ञ आदि कार्यहरूमा आवश्यक पर्ने सबै सरसामान आदि सबको विस्तृत विवरणात्मक सूचि "घरःपौ" मा टिपिएका पाइन्छन्। साथै किल्ला, फल्चा, पाटी-पौवा, देवीदेवताहरूको निर्माण, स्थापना इत्यादिका तिथि मिति सहित सूचि पनि घरःपौमा टिपिएका पाइन्छन्।

ल.नं. २२५५ चौथो घरःपौको सामान्य परिचय

पत्र संख्या १८९ भएको पत्र पत्र छुट्टिएको प्रक्रीर्णको घरःपौमा ग्रन्थको र ग्रन्थकारको नाम उल्लेख नभएको तर तीन जना व्यक्तिका हस्तलिखित भएको, ने.सं. ७२४ देखि

ने.सं. ८१९ सम्मको तिथिमिति भएको, भक्तपुरको विशेष गरी सुमति जितामित्र मल्लको राज्यकालका घटनाहरू टिपोट गरिएका छन्। शंकरमान राजवंशीज्यूका लेखहरू "भक्तपुरका मल्ल राजासँग सम्बन्ध राख्ने धरःपौ (लगत)" (पूणिमा, ४:१) र भक्तपुरका मल्ल राजासँग सम्बन्ध राख्ने धरःपौ (लगत) का केही ऐतिहासिक सारांश," (पूर्णिमा: ४:४) मा उल्लेख भएका आकार प्रकार र विषयवस्तुहरू र राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित ल.नं. २२५५ चौथोको धरःपौ हेर्दा वेगलावेग्लै प्रति धरःपौ नभइ एउटै धरःपौ ग्रन्थ दुई ठाउँमा परेको अनुमान हुन्छ। शंकरमान राजवंशीज्यूले उक्त धरःपौ ग्रन्थ वारे लेख लेख्नु भई सामग्रीको श्रोतको रूपमा साभार कवि सिद्धिचरण ज्यू प्रति आभार प्रकट गर्नु भएको थियो। उक्त ग्रन्थ अध्ययनका लागि म कविज्यू कहाँ धेरै पटक गएकी थिएँ। तर उहाँले आफ्नो घरमा उक्त धरःपौ ग्रन्थ अरु पत्र पत्रिका र पुस्तकहरूका साथले घरकै छिडिमा राख्नु भएकोमा आफैले पछि ती पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरू रासमा खोज्दा उक्त धरःपौ फेला पार्नु सक्नु भएन।

धरःपौको अध्ययनबाट उपलब्ध थप ऐतिहासिक जानकारी तथा अन्य विशेषताहरू:

(क) समति जीता मित्र मल्लको मृत्यु: धेरै जसो इतिहासकारहरू जितामित्र मल्लको मृत्यु ने.सं. ८१६ मा भएको दावी गरेर इतिहास लेख्ने गर्नुहुन्छ। इतिहासकार डिल्ली रामण रेग्मीज्यूको Medieval Nepal Vol. II मा Jitamitra Malla died on Bhadra Vadi 11 of 816 (Regmi: 1966:232) भनेर लेख्नु भएको थियो भने/सूर्य विक्रम ज्ञवालीज्यूको नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहासमा "जितामित्र मल्लको मृत्यु ने.सं. ८१६ वा त्यसको केही अघि भएको अनुमान हुन्छ किनभने सोही सम्बन्धमा यिनका छोरा भूपतीन्द्र मल्लको मोहर प्राप्त भएको छ" (ज्ञवाली, २०१९:१०८) भनेर लेख्नु भएको थियो। जितामित्र मल्लको मृत्यु ने.सं. ८१६ मा भएको थिएन त्यसबेला उनी जिउँदै थिए भन्ने तथ्य नबिर्सनका लागि स्व. भमिनिधि तिवारीज्यूले 'राजा भूपतीन्द्र' भन्ने एउटा पूर्णाकी नाटक लेखी त्यसको प्रस्तावनामा यसरी लेख्नु भएको थियो। "..... जितामित्र मल्ल ने.सं. ८२९, मार्ग महिनामा मरेका थिए। (ध्यासफू) ८१६ मा भूपतीन्द्र मल्ल बाबुको स्वर्गवास पछि राजा भएका होइनन्, बाबुले आफ्नै राजी खुशीले, पगरी र गद्दी दिएका हुनाले राजा भएका हुन्। त्यसपछि जितामित्र आफ्नो जीवन शान्त, साहित्यिक औ पारमार्थिक जीवन व्यतित गरेर थन्थु राजकुलमै (दरवारमै) बसेका थिए।" (तिवारी: २०२८: प्रस्तावना, ख) यस धरःपौमा उल्लेख भए अनुसार ने.सं. ८१९ जेष्ठसम्म जितामित्र मल्ल जीवित नै थिए र त्यसबेला धार्मिक कार्यमा लागेर यज्ञ गर्न लगाएको घटना धरःपौमा यस प्रकार उल्लेखित पाइन्छ-

"ने.सं. ८१९ जेष्ठ वदि १० श्री २ सुमति जय जितामित्र मल्ल देवनं थम सिद्धि होम याडाया थम चक्र उज्वलि॥ पूजा जु १," (धरःपौ ४०६ (ख))

आफु जीवित छँदै छोराहरूलाई राजा बनाएर राज्य संचालन गराउने परम्परा सुमति जितामित्र मल्लको पालाको मात्रै थिएन। पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्ल र श्रीनिवास

मल्लले पनि आफ्नो छोरालाई राज्य सन्चालन गर्न लगाएर आफू अन्य कार्यमा लागेको देखिन्छ।

(ख) जितामित्र मल्लको जेठो छोरा: कुनै राजा पछि उन्को जेठो छोरा राजा हुने परम्पराअनुरूप भक्तपुरको वंशावली अनुसार जितामित्र मल्ल पछि भूपतीन्द्र मल्ल त्यहाँको राजा भएको देखिन्छ। भूपतीन्द्र मल्लको कुण्डलीमा पनि उनलाई जितामित्र मल्लको जेठो छोरा भन्ने देखाइएको छ (राजवंशी, २०३३:१६७)। तर धरःपौ का अनुसार भूपतीन्द्र मल्ल जितामित्र मल्लको जेठो छोरा थिएनन्। उनको जेठो छोरालाई ने.सं. ९७४ पौषमा फल प्राशन गराइएका थियो। जब कि भूपतीन्द्र मल्लको कुण्डली अनुसार भूपतीन्द्र मल्लको जन्म ने.सं. ७९५ कार्तिक महिनामा भएको थियो।

“श्री श्री जय जितामित्र मल्ल जुजुयो थाकुरजुया फलप्रासनया सम्बत ७९४ पौष शुदि ५ थ्व कुन्हु याडा” (धरःपौ ९:ख)।

(ग) तिथिमितिको आधिक्य: ऐतिहासिक सामग्रीहरूमा तिथिमिति जति स्पष्ट हुन्छ त्यति महत्वपूर्ण प्रमाणिक, र बढीभरपर्दो हुन्छ। यस धरःपौमा एउटैमा १०७ वटा तिथिमितिहरू विशेष गरेर ने.सं. ७२४ देखि ने.सं. ८१९ भित्रका पाइन्छन्। तिथिमितिमा जितामित्र मल्लको राज्यकालको सबभन्दा बढि भेटिन्छन्। यी जितामित्र मल्ल, उग्रमल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल, पद्मावती थकुनी, नन्दिनी, लालमती आदि व्यक्तिहरूको जीवनका घटनाहरू सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छ।

मल्लकालीन सामाजिक संस्कारहरू:

जन्म उत्सव: हिन्दु समाजमा १६ संस्कार भन्ने चलन छ। जुन संस्कार मल्लकालमा मल्लराजाहरूले पनि मानेका थिए। धरःपौ अनुसार देखा परेका संस्कारमा जन्मउत्सव फलप्राशन, अन्नप्राशन, चूडाकर्म, व्रतवन्ध, विवाह, दीक्षा आदि हुन्। ने.सं. ८०५, ८०६, ८०७ मा मनाइएका आफ्ना जन्मोत्सवमा जितामित्र मल्लले प्रत्येक पटक तीन तीन तोलाको सुनको नवग्रह बनाएर दान गरेको थिए। उक्त उत्सवमानै भक्तपुरको तलेजु चोकको ढोकामा सुनको जलप लगाएर तोरण पनि राखेको कुरा धरःपौमा देखापर्दछ। उक्त तोरण राखेको घटनाको विवरण अभिलेख संग्रहमा पनि देखा पर्दछ।

“नेपाल सम्बत् ८०५॥ शक १६०६ विक्रम १७४१ कलि ४७९५ मार्गशिर कृष्ण नवम्यां, चित्रानक्षत्रे सुकर्म योगे यथाकरणमुहुर्ते शनेश्चरवासरे धनुरासि गते सवितरि कन्याराशिगते चन्द्र मासि थ्व कुन्हु दुता जुर्नी॥” (अभिलेख संग्रह: ७:२८)

मार्ग कृष्ण नवमीको दिनमा जन्म-उत्सव मनाउने जितामित्र मल्लको ने.सं. ८०६ को जन्मोत्सव मनाउँदा जोगी र माग्नेहरूलाई भोज ख्वाइएको थियो भने ने.सं. ८०७ मा चाहिं १०० वटा गाईहरू दान गरिएको थियो। धरःपौ अनुसार ने.सं. ८०७ माघ शुदि सप्तमीको दिनमा पनि जन्मोत्सव मनाइएको देखिन्छ। तर उक्त जन्मोत्सव कस्को मनाइएको भन्ने कुरा स्पष्ट छैन।

फलप्राशन: ८४ परिकारका फलफूल राखी कलशपूजा, मतपूजा, जापूजा गरी ने.सं. ७९४ पौष शुदि ५ मा जितामित्र मल्लको थाकुरको फलप्राशन गरिएको थियो (धर:पौ ९ख)। हाल नेवार समाजमा लोप भएको संस्कार फलप्राशन र अन्नप्राशन त्यसवेला वेग्ला वेग्लै रूपमा गरेको देखिन्छ। हुन त अहिले पनि अन्नप्राशन गर्दा पहिले फलप्राशनको विधि सिध्याइसकेपछि अन्नप्राशन गराउने परम्परा नेवार समाजका केही जातिमा अहिले पनि यथावत् छ।

चूडाकर्म: मल्ल राजाहरूको चूडाकर्म र व्रतवन्ध छुट्टा छुट्टै रूपले गर्ने परम्परा थियो। धर:पौ मा ने.सं. ८०५ मा दुमाजु कहाँ भूपतीन्द्र मल्लका चूडाकर्म गरिएको थियो। यसरी चूडाकर्म गर्दा दुमाजुलाई सुवस्त्र, फनिनवस्त्र चढाइएको थियो भने चूडाकर्म गर्ने भूपतीन्द्र मल्ललाई लुगा र गहना पनि दिइएको थियो।

“सम्मत ८०४ फाल्गुण शुदि ५ आदित्यवार कुन्हु श्री श्री भूपतीन्द्र देवया चूडाकर्मया पिठि पूजा याता वसपे” (धर:पौ: २४२ (ख))

व्रतवन्ध: मल्लहरूको चूडाकर्म गरेको केही वर्षपछि व्रतवन्ध गर्ने प्रचलन थियो। भूपतीन्द्र मल्लको चूडाकर्म भएको दुई वर्ष पछि व्रतवन्ध सम्पन्न भएको थियो। “सम्मत ८०६ माघ वदि ५ श्री २ थाकुलजुया व्रतवन्धन याया” (धर:पौ ३०५ ख) व्रतवन्धलाई ‘वुदान’ पनि भन्दछन्। व्रतवन्ध गर्दा ‘इनाप’ ‘एलि’, पूजा गरेर ल्याउने, फिर्ता गर्ने परम्परा थियो। दुमाजु कहाँ पन्चोवतार पूजा, ‘दुसर पूजा’ गरिन्थ्यो। भूपतीन्द्र मल्लको व्रतवन्ध गर्दा ३५ जना ब्राह्मणहरू कान्तिपुरबाट भक्तपुरमा आमन्त्रित गरिएको देखिन्छ। व्रतवन्धमा भाग लिन आउने व्यक्तिहरूमध्ये नृपेन्द्र मल्लकी रानी तथा प्रताप मल्लकी विधवा रानीका साथै कान्तिपुरको राजा लगायत विभिन्न व्यक्तिहरू भक्तपुर आइ लुगाहरू सहित भिक्षा दिएका थिए। भिक्षा दिँदा स्तर र दर्जा अनुसार हुन्थ्यो।

विवाह: मल्ल राजाहरूको विवाह प्रथमा वाल-विवाह, विधवा विवाह, पुनःविवाह, डोलाजी विवाहका साथै पारपाचुके गर्ने प्रचलन समेत थियो (वज्राचार्य २०३२:१०४)। राजकुमारहरूको विवाह विशेष गरेर १२।१३ वर्षको उमेरमा हुन्थ्यो। धर:पौ अनुसार भूपतीन्द्र मल्लको विवाह पनि उक्त उमेरमानै ने.सं. ८०८ कार्तिकतिर भएको थियो। उक्त विवाहको तयारी चाहिँ ने.सं. ८०७ को आषाढ देखिनै र खास गरी भाद्र महिनामा गरिएको थियो। विवाहमा आवश्यक पर्ने सरसामानको जोडजाम, रोटी पकाउने, काठमाडौँ, ललितपुरदेखि भक्तपुरका ठाउँठाउँबाट आर्थिक सहयोगको रूपमा भोजलाई चाहिने सरसामानहरूको ‘सेवा कु’ ल्याउन राज्यबाट अनुरोध भएको र उक्त अनुरोध अनुसार ‘सेवा कु’ पठाइएको विवरण पाइन्छ। “त्यस्तै भोज खाउनको लागि विभिन्न अधिकारीहरूलाई विशेष जिम्मेवारी सुम्पिएको थियो।” जस्तै पेय र पदार्थको जिम्मा लिन अधिकारी ‘ति भादिल’, चिउराको ‘वजि भादिल’ दहीको ‘धरी भादिल’, भाँडाकुँडाको ‘वसुजात भादिल’ आदि।

'सेवा कु' को लागि दरवारबाट 'मेलु'लाई चिठ्ठी लेखेर पठाइएको थियो। त्यो चिठ्ठी अनुसार नै केही फरक बदलगरी 'सेवा कु' हरू पठाइएको थियो। "शुभ विचाल ॥ श्री २ सुमति जय जितामित्र मल्लदेवसन मेलुयाके खं थ्वते श्री थाकुलजुस ऐहयाता सेवाकु सम्वत ८०७ भाद्र शुदि १३ "थेनके माल" सो अनुसार काठमाडौंबाट भाद्रमै पठाइएको थियो। "ने.सं. ८०७ भाद्र वदि १ श्री २ थाकुलजु ऐहयाता यया सेवा कु काया।"

भूपतीन्द्र मल्लको विवाह वाहेक धरःपौमा एकजना राजकुमारीको विवाह भएको विवरण पनि पाइन्छ। राजकुमारीको विवाह गर्दा सिंगार पटार गरेर 'भमल जात्रा' भनेर दुलहीलाई प्रदर्शित गर्ने चलन थियो। विवाहमा सिन्दुर हाल्ने बेलामा दुलहीलाई रातो कपडा राख्ने चलन थियो।

दीक्षा: मल्ल राजाहरूले राजगुरु वा अन्य जान्ने गुरु पुरोहितबाट शुभ दिनको शुभ साइतमा दीक्षा लिने परम्परा थियो। विशेष गरी ग्रहण लागेको बेलामा लिएको यस्तो दीक्षा बढि प्रभावकारी मानिन्थ्यो। त्यसमा पनि सूर्य ग्रहण भयो भने अफ्नो राम्रो सम्झिन्थ्यो। यसै परम्परा अनुसार भूपतीन्द्र मल्लले ने.सं. ८०८ कार्तिक औंशीमा लागेको सूर्यग्रहणमा दीक्षा लिएका थिए। दीक्षा लिंदा मन्त्र सुनाउने पुरोहितलाई विभिन्न वस्तु र धनराशि दान गरिन्थ्यो। धरःपौमा भूपतीन्द्र मल्लले दीक्षा लिएको पूर्ण विवरण पाइएको छ। "सम्वत ८०८ कार्तिक आश्विन वदि १५ श्री भूपतीन्द्र मल्लया दीक्षा याता" (धरःपौ, ३८६ क)। त्यस्तै ने.सं. ७९६ जेष्ठ महिनामा लागेको सूर्य ग्रहणमा सुमति जितामित्र मल्ल र उनका भाई उग्रमल्लले संयुक्त रूपमा दीक्षा लिएका थिए। उक्त दीक्षामा विभिन्न ठाउँबाट सरसामानहरू करको रूपमा बोकाहरू र नगद उठाइएको थियो। "ने.सं. ७९६ जेष्ठ वदि १५ दिक्षान दुगु काया दिना" (धरःपौ, ३८८ ख)

कर्मकाण्ड, उत्सव आदि मनाउँदा दरवारमा नै विभिन्न व्यक्तिहरूलाई बोलाएर भोज खाउने चलन थियो तर उक्त भोजको लागि आवश्यक पर्ने सरसामान 'सेवा कु' को रूपमा नगद र जिन्सी विभिन्न ठाउँहरू र व्यक्तिहरूबाट संकलन गरिन्थ्यो।

तत्कालीन समाज

जातजाति र पेशा: मल्लकालमा नेवारहरूको जातीय विभाजन पेशागत आधारमा भएको र जातको नाम पनि पेशा अनुरूपनै नामाकरण गरिएको थियो। जस्तो तामाको काम गर्ने तमोट, पित्तलको काम गर्ने लिकमि, कांसको काम गर्ने कंसाकार, रोटी पकाउने मरिकमि, आदि। धरःपौमा निम्न वर्ग जातका कामी, दमाई, सार्की देखि पुरोहित वर्गका ब्राह्मणहरू समेतको उल्लेख पाइन्छ। दुई (दली) र कुमाइ ब्राह्मण नेपाल उपत्यका भित्र श्री ५ पृथ्वीनारायण शाह सँगसँगै पसेका थिए भन्ने इतिहासकारको सामान्य भनाइ थियो (वज्राचार्य, २०३२:१७)। तर त्योभन्दा अगाडिका धरःपौमा यी जातहरू वसोवास गरेको मात्र नभइ राज्य सन्चालनको लागि यिनीहरूबाट आवश्यक 'सेवा कु' समेत लिइएको देखिन्छ। त्यस वाहेक लवत, राजा, कस्ट, मौचि, पहिल, साज आदि जातिहरू पनि देखिन्छन जसको अस्तित्त्व हाल देखा पर्दैन।

मनोरञ्जन: मल्ल कालमा मनोरञ्जनको साधन विशेष गरी नाचगान थियो। दरबार भित्र यस्तो मनोरञ्जनको लागि नासल चौकको व्यवस्था गरीएको थियो भने जनता जनार्दनको लागि टोल टोलको दोवाटोमा दवलीहरू बनाएको देखिन्छ। नाचगान विशेष गरेर राजपरिवारको विवाह, व्रतवन्ध, चूडाकर्म, देव देवलहरू स्थापना गरेर उत्सव आदि मनाउने बेलामा राज्य भित्रका र अन्य राज्यहरूबाट नाचहरू ल्याएर प्रतिस्पर्धात्मक ढंगले प्रदर्शन गरूइन्थ्यो र त्यसैको आधारमा पुरस्कार दिने चलन थियो। भूपतीन्द्र मल्लको विवाहको उपलक्ष्यमा ल्याइएका नाचहरू मध्ये प्रतिस्पर्धा गरेर कान्तिपुरको नाचलाई प्रथम पुरस्कारको रूपमा रू. २० प्रदान गरिएको थियो भने नादलबाट ल्याइएको नाचलाई ९ मोहर तथा ठिमी साँखु, गोल, चाँगु आदि ठाउँका नाचहरूलाई ६।६ मोहर दिइएको थियो। कम रकम पुरस्कार प्राप्त गर्नेमा नाला, पनौती आदि थिए।

घरःपौ अनुसार भूपतीन्द्र मल्लको विवाहमा 'मदालसा हरण' नामक नाटकको पनि प्रदर्शन भएको थियो। उक्त नाटक आफ्नो छोराको विवाहमा बाबु जितामित्र मल्लले आफै लेखेका थिए (गोरखापत्र २०२६: फाल्गुण १६)।

विभिन्न ठाउँहरूबाट नाचहरू ल्याउँदा बस्ने ठाउँ, खानपीन आदिको व्यवस्था आयोजकहरूले गरीदिन्थे।

देवी देवताहरू: मल्लहरूले तलेजु, दुमाजु, भीमसेन, गणेश, भैरव, भगवती, चण्डेश्वरी, तिलमाधव, वालकुमारी, इन्द्रायणी, चांगुनारायण, मानेश्वरी, वासुकी नागराजा, गुहेश्वरी, कुमारी आदि देवीदेवताहरू मानेको थाहा हुन्छ।

त्यसै गरी पूजाहरूमा नागपूजा, ब्रह्मिपूजा, पीठपूजा, थापूजा, सिन्हपूजा, जापूजा, घण्टास्नान पूजा, पहर पूजा, चापूजा, दुसर पूजा, मतपूजा, कलश पूजा, कोटल पूजा ब्राम्हण पूजा इत्यादि गर्ने गरेको उल्लेख पाइन्छ। यज्ञ गर्दा विशेष गरी अहोरात्रि, लक्षाहूति, भैरवाग्नि, जल, अश्वयज्ञ गर्ने प्रचलन दान, वेज्याहूति, सिद्धाग्नियज्ञ, मांसाहूति आदि। पूजामा प्रयोग गरिने जलब्रिनि भनेको सामान्यतः सर्वत्र सजिलैसंग नपाइने थियो। जस्तो किगाजल, समुन्द्रजल, पोखरीको जल, पानीपरेको जल, हिउँजल, भरनाको जल, दोभानको जल, दहको जल, जमिन मुनिको जल, आदि हुन्थ्यो। त्यस्तै पूजाको लागि प्रयोग गर्ने माटो पनि थरीथरीका हुन्थे जस्तो कि कमिलाले खनेको माटो, हात्तीको दाँतले उचालेको माटो, चारदोबाटोको माटो, सुंगुरको थुतुनोले खर्सेको माटो, गाई बसेको ठाउँको माटो, विष्णु क्षेत्रको माटो, जंगल पहाडमा खेतको मुसाले खनेको माटो, अग्नि होमको माटो, पोखरी, दोभान, आदिका माटोहरू प्रयोग संकलन गरी तिन्को पूजामा गर्ने परम्परा थियो।

ने.सं. ८०१ भाद्र शुक्ल चतुर्दशीको दिनमा जितामित्र मल्ल र उग्रमल्ल (मेलमह जुजु) ले अनन्त व्रत गरी सिध्याएका थिए भने ने.सं. ८०२ माघ शुक्ल चतुर्थी मंगलवारका दिन थुथुं राजकुलोमा भैरवाग्नि गरेका थिए। ने.सं. ८०४ वैशाख कृष्णपक्ष सप्तमीको दिन जितामित्र मल्लले १५० जना सन्यासीहरूलाई भोज खुवाएका थिए। ने.सं. ८०५ को विस्केट जात्रा भएको बेलामा श्री ३ इलिमास पूजा गरेका थिए।

पूजा गर्ने वेलामा राजा, रानी लगाएत सर्वसाधारण जनताहरू समेत एकै ठाउँमा वसेर गर्ने प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ। जस्तो ने.सं. ८०९ श्रावण शुद्धि प्रतिपदाको दिन पुरवाहालमा तःवलि दिएका थिए। त्यस्तै ने.सं. भाद्र कृष्णपक्ष तृतियाको दिन जितामित्रको बहुला हात्तीको लागि शान्ति गराएका थिए। उक्त दुई कार्यमा राजा, रानी लगाएत सर्वसाधारण जनताहरू संगै वसेर पूजा गरेका थिए।

प्रतिस्थापन

धरःपौमा जितामित्र मल्लले ठाउँ ठाउँमा देवल पाटी, पौवा, तोरण गजूरहरू स्थापना गरेका टिपोटहरू पाइन्छन्। ने.सं. ८०१ वैशाख शुक्ल त्रयोदशीको दिन 'सनछि' मा ढुङ्गाको देवल बनाइएको थियो। ने.सं. ८०४ कार्तिक कृष्ण पक्ष एकादशीको दिन उक्त देवलमा देवता राखेर त्यसको भोलीपल्ट गजूर राखिएको थियो। ने.सं. ८०४ फाल्गुण कृष्ण पक्ष चतुर्दशीका दिन तलेजु भवानीको ढोकामा चाँदीको तोरण राखिएको थियो भने ने.सं. ८०५ मार्ग कृष्ण नवमीको दिन तलेजु चोकको दक्षिण दिशाको ढोकामा सुनको जलप लगाई तामाको तोरण राखिएको थियो।

आर्थिक अवस्था

धरःपौ त्यसवेलाको आर्थिक पक्ष अध्ययन गर्नको लागि महत्वपूर्ण र भरपर्दो सामग्री हो। राज्यको मुख्य पेशा, उद्योग, विनिमय प्रथा, राज्यले उठाउने कर, बजार-भाउ, नापतौल, मुद्राको प्रचलन, आदिको उल्लेख त्यसमा पाइन्छ। त्यसवेला नेपालको मुख्य पेशा कृषि नै थियो। धान, गहुँ, कोदो, मकै, तेलहन आदिको उत्पादन हुन्थ्यो। उत्पादन भएको वस्तुको केही अंश करको रूपमा राज्यलाई बुझाउनु पर्दथ्यो। दरवार भित्र कुनै उत्सव वा यस्तै कुनै कार्य गर्नु पर्‍यो भने एक दुई वर्षको लिनुपर्ने उत्पादन कर एकैचोटी सरकारलाई आवश्यक परेको वेलामा बुझाउनु पर्दथ्यो। जस्तो भूपतीन्द्र मल्लको विवाहमा जनताबाट लिइने कृषि उत्पादन कर दुई वर्षको एकै चोटी दरवारमा भित्र्याइएको थियो।

उद्योगको रूपमा सुन चाँदीका गरगहना, बनाउने धातुका भाँडाकुँडा बनाउने, ढुङ्गा तथा काठका मूर्ति र मालसामानहरू बनाउने, कपडा, बुन्ने, तेल बनाउने माटाका भाँडाकुँडाहरू बनाउने प्रमुख व्यवसायहरू रहेको पाइन्छ।

बजारमा विनिमय गर्न वस्तु विनिमय र मुद्राका साथै प्रचलन पनि देखापर्दछ। त्यस बेला विनिमयको लागि प्रचलन गर्ने मुद्राहरू विशेष गरेर डवल, मोहर, सुकी, र दाम थिए। पारिश्रमिकको रूपमा ज्याला दिँदा मुद्राको साथ साथै धान, चामल दिने प्रचलन पनि भएको पाइन्छ।

नाप तौलको सन्दर्भमा आढक, फं, त्यछि, कुलछि, पःछि, अस्ता आदि अन्न भरेर नाप्ने भाँडाहरूको प्रयोग हुन्थ्यो भने तौलमा धार्नी, त्यंल, कुल, पैल, वगल, वागल, अयताछि, तोला, रत्ति आदि र कपडा जस्ता वस्तुको नाप गर्न, कुच्छी, चुल्ली, पाख, औगुल आदिको प्रयोग भएको देखिन्छन नेवार समाजमा अहिले पनि यी नापहरूको प्रचलन कायम छ।

त्यस बेलाको बजार भाउमा माटोको पाला एक भारीको दुई दाम, राँगो गोटाकोप्रति ९ डवल, तेल कुच्छ (दुईमाना) को २८ दाम, एउटा चाँदीको चुराको २ मोहर १ सुकी ७ दाम र क्यामखाडी कपडा २ थानको २ मोहर, १० दाम परेको देखिन्छ।

अस्थायी कर

दरवार भित्र आइ पर्ने विभिन्न प्रकारका अपरभट कार्यका लागि पर्ने खाँचो टार्नका लागि राज्यद्वारा विभिन्न ठाउँहरू र व्यक्तिहबाट अस्थायी कर उठाउने चलन थियो। यस प्रकारको कर जितामित्र मल्लले भूपतीन्द्र मल्लको विवाह, व्रतवन्ध, देवल स्थापनाका लागि तथा जितामित्र मल्ल र उग्र मल्लले संयुक्त रूपमा दीक्षा लिएको बेला र तलेजुको चोकमा तोरण राख्दा लिएका थिए। कर लिने ठाउँहरूमा वनेपा, पनौती, ठिमी, नगदेश, धुलिखेल, वोडे, श्रीखण्डपुर, चौक्वाथ, साँगा आदि थिए। यस बाहेक पूर्वबाट पश्चिममा बसाई सर्न आएका खस मगरहरू विशेष गरेर भक्तपुर राज्य क्षेत्र भित्र पर्ने ठाउँमा बसोवास गरी आएकाहरूबाट पनि उठाइएको थियो।

अस्थायी कर नगद र जिन्सी कुन रूपमा लिने भन्ने कुरा राजदरवारको आवश्यकता अनुरूप उठाउने गरिन्थ्यो। जस्तो भूपतीन्द्र मल्लको विवाहमा विभिन्न ठाउँहरूबाट नगद र जिन्सी दुवै उठाइएका थिए। त्यस्तै जिन्सी कर स्वरूप जितामित्र मल्लको दीक्षा, भूपतीन्द्र मल्लको व्रतवन्ध र विवाहमा भोज खाउनु पर्ने भएकोले 'सेवा कु' को रूपमा भोजलाई चाहिने सर-सामान तथा तलेजु भवानीको चोकमा तोरण राख्ने बेलामा ठाउँ ठाउँबाट तामा करको रूपमा संकलन गरिएको थियो।

यस्तो 'सेवा कु' आफ्नो राज्य भित्रबाट मात्र उठाइने नभएर काठमाडौं र ललितपुरबाट पनि भक्तपुरमा पठाइएको पाइन्छ।

अन्तर्राज्यीय संबन्ध

उपत्यका भित्रका राज्यहरू ललितपुर र कान्तिपुरसँग भक्तपुरको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सबै प्रकारको रूप संबन्ध रहेको तथ्य घरःपौमा देखापर्दछ। त्यस बाहेक भक्तपुरको सम्बन्ध गोरखा, नुवाकोट सम्म रहेको देखिन्छ। ने.सं. ८०६ मा गोरखा र नुवाकोट बीच भगडा हुँदा उपत्यका भित्र सम्झौता गराइएको थियो।

"सं ८०६ पौष वदि ७ गा देश मेटजुव दिन ॥ गाइवादि वा संग्राम जुया नक्वाकोट"
(घरःपौ २९३ ख)

उपरोक्त सम्झौतामा चामल, फलफुल, राँगो, बोका र सुँगुर खानपीनका लागि राखिएका थिए।

मल्लकालीन काठमाडौं उपत्यका भित्रका विभिन्न राज्यहरूका राजाहरू र राजपरिवारहरू बीच अथवा राजा र प्रजाहरू बीच अथवा प्रजा र प्रजाबीच पनि विभिन्न प्रकारका संपर्क र अंतर्क्रियाहरू हुने गर्दथे। व्यक्तिगत, पारिवारिक अथवा समुदायगत विभिन्न सामाजिक, साँस्कृतिक र धार्मिक अनुष्ठान वा समारोहका अवसरहरूमा राजा,

राज परिवार भाइ भाइदार, कामदार, ब्राह्मण, जोगी मगन्तेहरू समेत सबैले आफ्नो जातिगत, पेशागत र आर्थिक हैशियत अनुरूप भेट कोसेली, सीधा सामल, दान दक्षिणा, पेशागत शीप र शिल्पको सहयोग इत्यादिवारा उक्त अवसरमा शरीक भै आफ्नो उत्तर दायित्व निर्वाह गर्नु पर्दथ्यो। तलेजु तोरण बनाउँदा कान्तिपुरबाट लिकर्मी, सिकर्मी, तमोट आदि कामदारहरू भक्तपुर गएका थिए। त्यस्तै भूपतीन्द्र मल्लको विवाहमा कान्तिपुरको राजा, राजदरवार र जनताहरूबाट वेग्ला वेग्लै नाच भक्तपुर लिएका थिए।

खानपीन

मल्लकालमा दरवार देखि लिएर सर्वसाधारण जनताहरू समेत थरी थरीका खाना परिकारहरू बनाएर खान्थे। त्यसमा पनि एउटै जन्तुका विभिन्न अंगको मासुलाई हिँला, पँला, तकुला, लापी, लागो, लाओ, चुँला, हामोला आदि विभिन्न किसिमका परिकारहरू बनाएर खान्थे। हाँस, राँगो, बोका, हरिण, परेवाको मासु जस्तै त्यसवेला राजपरिवारका सदस्यहरू देखि ब्राह्मण भाँदिल, सुवाल आदिले सहज रूपमा सुँगुरको मासु खाएको धरःपौमा देखिन्छ। भूपतीन्द्र मल्लको व्रतवन्धमा विभिन्न व्यक्तिहरूलाई मासु वितरण गर्ने सिलसिलामा ब्राह्मण, भादिल, सुवाल आदिलाई सुँगुर, राँगो, बोका, हाँस आदिको मासु वितरण गरिएको विवरण पाइन्छ। त्यस्तै जितामित्र मल्लले ललितपुर र भक्तपुरका ब्राह्मणहरूलाई भोज ख्वाउने धरःपौको विवरणमा सुँगुरको मासु पनि समावेश गरेको पाइन्छ।

“फल १ फाला, म्हं २ फा, म्हं ८ मेश, म्हं ७ चालेस, म्हं ७ फसि, म्हं ४ दुगु”
“फायासे, फाया सो, फाया ढाक काले” (धरःपौ ३-८६ 'ख')

भूपतीन्द्रमल्लको विवाहको लागि विभिन्न ठाउँबाट ल्याइएका 'सेवा कु' मा अरू खानाहरूको साथै सुँगुर र सुँगुरको मासु पनि समावेश गरेको पाइन्छ।

त्यस्तै जितामित्र मल्ल र उग्र मल्लले संयुक्त रूपमा दीक्षा लिएको वेलामा पनि पनौतिबाट फाचा म्हं १ (सानो सुँगुरको सापारा २) राखेर सेवाकु ल्याइएको थियो। मल्ल राजाहरूले सुँगुरको मासुको प्रचलन गरेको प्रमाण धरःपौमा मात्र नभै अन्य पुस्तकहरू र ध्यासुफूमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ (Regmi, III, 1966:72)।

धरःपौले त्यसवेला खानेकुरा विशेष गरेर साँस्कृतिक परम्परा अनुसार रोटी ख्वाउने, उपहार दिने, भेटी दिने आदिको उल्लेख गरेको पाइन्छ। त्यस्तै दूध, पन्चामृत देखि लिएर कताध्वं, ह्याउंध्वं अजि ध्वं, काल ध्वं जस्ता जाँड, रक्सीका प्रकारहरू पनि देखापर्दछन्।

भाषा

धरःपौ ग्रन्थ विशेष गरेर भाषिक पक्षबाट हेर्ने हो भने यसमा नेपालभाषाका विभिन्न नामहरू पाइन्छ। नेपाल भाषाको विशेषता भनेको नाम अनुसार संख्या गन्दा खेरी आउने नाम विशेषण (Classifying Words) हुन्। त्यस प्रकारका Classifying Words प्रशस्त देखापर्दछन्। जुन धेरै जसो अहिलेको नेपाल भाषामा पनि प्रयोग भैरहेका छन्। प्रायिवाचक,

अप्राणिवाचक, समुहगत, आकार प्रकार अनुसार प्रयोग हुने, लम्वाई, नाप तौलमा प्रयोग हुने प्रशस्त शब्दहरू पाइन्छन्। कम मात्र वाक्य र वाक्यांशहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ।

निष्कर्ष

मध्यकालको इतिहास र संस्कृतिको जुनसुकै पक्षको अध्ययन गर्दा पनि धरःपौको ठूलो महत्त्व देखिन्छ। प्रस्तुत एउटा ल.नं. २२५५ चौथोको धरःपौबाट नै यति धेरै र बढी महत्त्व भएको कुरा प्रकाशमा आउँदछन् भने अझ बढि सुक्ष्म रूपले अध्ययन गरेर व्याख्या र विश्लेषण गरीयो भने हालसम्म प्रकाशमा नआएका मल्लकालका धेरै कुरामा प्रकाश पर्ने छन्। यसै कुरालाई गुरु धनवज्र वज्राचार्यज्यूले बुझी मलाई यस काममा लगाउनु भयो। साथै उहाँले नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रबाट नेपालको वृहत राष्ट्रिय इतिहास निर्माण गर्ने योजनामा मध्यकालको इतिहासको आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक र धार्मिक पक्ष बढि भन्दा बढि प्रामाणिक होस् भन्नाका लागि "मध्यकालको ऐतिहासिक सामग्री संकलनमा" धरःपौ माथि पनि जीउ दिनु भएको थियो।

यति नै भनी म उहाँकै धरःपौ उहाँलाईनै श्रद्धाञ्जली स्वरूप चढाउँछु।

सन्दर्भ सूचि

Regmi, D.R. 1966. *Medieval Nepal*, Part II, Calcutta, Firma R.L. Mukhopadhaya.

Regmi, D.R. 1966. *Medieval Nepal*, Part III. Calcutta, Firma K.L. Mukhopadhaya.

Regmi, D.R. 1966. *Medieval Nepal* Part IV. Patna, The Author.

खत्री, प्रेम कुमार, वि.सं. २०२९. "नेपाली समाज र संस्कृति", पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, कीर्तिपुर।

जवाली, सूर्य विक्रम, वि.सं. २०२९. "नेपाल उपत्काको मध्यकालीन इतिहास", नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं।

तिवारी, भिमनिधि, वि.सं. २०२८. "महाराजा भूपतीन्द्र", काठमाडौं, तिवारी साहित्य समिति।

तिवारी, रामजी र अरू, वि.सं. २०१९. "अभिलेख संग्रह", काठमाडौं, इतिहास संशोधन भण्डल।

नेपाली, टंकमणि र अरू, वि.सं. २०३७. "नेपाली भाषामा प्रयुक्त अरवेली र फारसेली आगन्तुक शब्दहरूको अध्ययन" (अप्रकाशित) लघु अनुसन्धान परियोजना प्रतिवेदन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय।

वज्राचार्य, धनवज्र, वि.सं. २०३२. "मल्लकालीन नेपाल," नेपाल परिचय, काठमाडौं, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, पृ. ७०-१२०।

राजवंशी, शङ्करमान, वि.सं. २०३३: ऐतिहासिक कुण्डली, काठमाडौं, श्री ५ को सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय अभिलेखालय।

पत्र-पत्रिकारू

Hale, Austin and Iswarananda Shresthacharya, 1973 AD. Is Nawari a Classifier Language? "Contribution to nepales Stueies" Vol. 1.NO. 1, p.p. 1-21.

पौडेल, भोलानाथ, वि.सं. २०२१, "जितामित्र मल्ल," पूर्णिमा वर्ष १, अङ्क १ पृ. २०-२५।

पौडेल, भोलानाथ, वि.सं. २०२१, "जितामित्र मल्लका कृतिहरू" पूर्णिमा वर्ष १ अङ्क २ पृ. ११-२०।

पौडेल, भोलानाथ, वि.सं. २०२१, "भक्तपुरको राजकुलो", पूर्णिमा वर्ष १, अङ्क ४ पृ. ४४-४९।

पौडेल, भोलानाथ, वि.सं. २०२३, "भूपतीन्द्र मल्ल," पूर्णिमा वर्ष ३ अङ्क १ पृ. २३-२९।

पौडेल, भोलानाथ, वि.सं. २०२३, "भूपतीन्द्र मल्लका कृतिहरू" पूर्णिमा वर्ष ३ अङ्क २ पृ. २२-३०।

वज्राचार्य, गौतमवज्र, वि.सं. २०२९, "नेवारी भाषामा फारसी, अरबी आदि मुसलमानी भाषाको प्रभाव," पूर्णिमा, वर्ष १ अङ्क १ पृ. ३३-४१।

वज्राचार्य, गौतमवज्र, वि.सं. २०२४, "ध्यासफूको ऐतिहासिक व्याख्या," पूर्णिमा वर्ष, ४, अङ्क १ पृ. १५-२५।

वज्राचार्य, गौतमवज्र, वि.सं. २०२४, "ध्यासफूको ऐतिहासिक व्याख्या," पूर्णिमा वर्ष ४, अङ्क ४, पृ. ३७२-३८२।

वज्राचार्य, धनवज्र, वि.सं. २०२१, "मल्लकालमा देशरक्षाको व्यवस्था र त्यसप्रति प्रजाको कर्तव्य," पूर्णिमा वर्ष १ अङ्क २, पृ. २०-३३।

वज्राचार्य, धनवज्र वि.सं. २०२३, "योगनेन्द्र मल्लको राज्याभिषेक," पूर्णिमा, वर्ष ३ अङ्क १, पृ. १७-२२।

वज्राचार्य, धनवज्र वि.सं. २०२६, "साहित्य, संगीत र कलाको अभिवृद्धिमा विवाहोत्सवको प्रभाव, गोरखापत्र शुभ विवाहोत्सवाङ्क, १६ फाल्गुण।

राजवंशी, शङ्करमान वि.सं. २०२४, "भक्तपुरको मल्ल राजासँग सम्बन्ध राख्ने घरःपौ (लगत) पूर्णिमा वर्ष ४ अङ्क १।

राजवंशी, शङ्करमान वि.सं. २०२४, "भक्तपुरका मल्ल राजासँग सम्बन्ध राख्ने घरःपौका केही ऐतिहासिक सारांशा" पुणिमा, वर्ष ४ अङ्क४, पृ. ३६५-३७१।